

TARİHTEN GÜNÜMÜZE KUR'AN'A YAKLAŞIMLAR

Editörler

Bilal Gökkır
Necdet Yılmaz
Ömer Kara
Muhammed Abay
Necmettin Gökkır

© İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi
Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2

Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar

Editörler

Bilal Gökkir

Necdet Yılmaz

Ömer Kara

Muhammed Abay

Necmettin Gökkir

ISBN 978-605-5932-51-0

Kapak: TN İletişim

Baskı: Özkan Matbaacılık İvedik / Ankara

1. Baskı: Haziran 2010, İstanbul

Yazılardaki üslup ve hukukî sorumluluk yazarlarına aittir.

İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi

Molla Hüsrev Mahallesi Akıfpaşa Sokak No: 2

34134 Vefa, Eminönü İstanbul

Tel: +90 212 511 22 90 – Faks: +90 212 511 22 90

E-Posta: yazakademisi@gmail.com

Kur'an'da Anlam Zenginliği

M. Halil ÇİÇEK

Prof.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Kendi aralarında iletişim kurabilen biyolojik varlıkların farklı iletişim araçlarının olduğu kuşkusuzdur. Câhız (v. 255/868), bu bağlamda iletişim vasıtalarının *yazı, söz, işaret ve akit*¹ şeklinde dört çeşit olduğunu söyler.² Bu iletişim vasıtalarının en önemlisi ve belki de en verimli ve tarihsel süreç içerisinde en yaygını, şüphesiz dil/sözdür. Çünkü hem işaret, hem akit, kullanımları açısından özel iletişim türleridir. Yazıya gelince, iletişimde çok önemli bir konuma sahip olmasında asla kuşku yoktur. Ancak yazıyı anlamlı kılan da dildir. Yazı, dili ifade eden bazı yazıtsal simgelerden öteye geçmemektedir.

'Düşünme' ve 'akletme' özelliklerinden sonra insanları diğer biyolojik varlıklardan ayıran ve belki de üstün kılan en önemli özellik, dildir. Dil kurum olarak insanlık kadar eski bir kurumdur.³ Zira Râfiî'nin (v. 1937/1356) de ifade ettiği gibi, konuşma organı olan dil var oldukça seslerin varlığı da onun varlığına eşlik etmiştir ki konuşulan dilin materyali de zaten bu seslerdir.⁴

¹ Akit: Arapların bazı şeyleri parmaklarıyla yapmış oldukları şekillerle anlatmasına denir.

² Câhız Ebü Osman Amr b. Bahr, *el-Hayavân*, el-Mektebetü's-Şâmile içinde, 1/10.

³ bk. *Kur'an-ı Kerîm*, 2/31.

⁴ Râfiî Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 4. bsk., Beyrut 1394/1974, 1/57.

Dil insanlar arası ilişkilerin, anlaşmaların, ilmi, siyasi, iktisadi, ticari ve fikri alışverişlerin yegâne vasıtasıdır. Öte taraftan medenî olmanın en önemli şartlarından biri olan “toplumsal hayat”ın idamesinin en önemli koşulu da dildir. Keza, uygarlığın kurulması, gelişmesi, kökleşmesi, yayılması ve nesiller boyu devam etmesi de, büyük ölçüde dile borçludur. Nitekim Câhız da bu gerçeği az bir farkla şu şekilde dile getirir: Allah, beyânı/açık ve düzgün konuşmayı insanlar arasında vasıta kılmıştır. Onunla ihtiyaçlarını dile getirirler, onunla sıkıntılı durumlarını anlatırlar, şüpheli şeyleri kaldırır ve bocalamaya neden olan hususları da onunla tedavi ederler.⁵ Bilginin nesiller arası tevârüsü ve toplumlar arası aktarımı, ya sözlü veya yazılı dile yahut her ikisiyle yapılır. Kadim geleneklerde bilimsel ve kültürel verinin korunmasında ve aktarılmasında genellikle sözlü dil öncelenirken yazının yaygınlaşmasından sonra bilginin tevarüsü ve tenâkülü hususunda en önemli vasıta yazılı dil olmuştur. Yazılı dile geçildikten sonra bilginin tespitinde, gelişmesinde, pekişmesinde, kökleşmesinde, uygar düşüncelerin aktarılmasında, bilimsel ve kültürel yapının korunmasında artık en etkin vasıta yazı dili olmuştur.

İster yazılı olsun; ister sözlü olsun ve ister ilkel olsun; ister gelişmiş olsun mutlaka her dilin sahip olduğu bazı özellikler ve taşıdığı bir kısım karakterler vardır. Bu ayırıcı özellikler, dili oluşturan sözcüklerin yapısından, sözcükleri oluşturan ses birimlerinin/harflerin türünden ve fonetik özelliklerinden, sözcüklerden meydana gelen cümlelerin dizayn biçiminden, cümleyi oluşturan öğelerin sıralanmasından ve cümle içindeki öğeler arası bağlantı biçimlerinden tutun da cümlenin ifade gücüne kadar bir çok hususta ortaya çıkar.

Dilin kalitesini, kapasitesini, seviyesini ve gelişmişlik derecesini gösteren bazı faktörler vardır. Bu faktörlerin başında ilgili dilin kelime sayısı/kelime hazinesi, kelimelerin türeme ve esneme kapasitesi, anlatım gücü, ikincil anlamları ifade yeteneği ve edebî sanatları alma kabiliyeti gelir. Herhangi bir dilin seviyesi bu faktörlerden birisini veya birden fazlasını almakla yükselmektedir. Dilin zenginliği sosyal hayatın gelişmişliği ile de kısmen orantılıdır.⁶ Bundan ötürüdür ki Rafii'nin de dediği gibi dil, toplumsal yapının fotoğrafıdır.⁷

⁵ Câhız *el-Hayavân*, 1/14.

⁶ bk. *a.g.e.*, 1/214.

⁷ *a.g.e.*, 1/214.

▼ Dilleri öne çıkaran ve ifade performansını arttıran en önemli unsurlardan birisi de anlatım gücüdür. Anlatım gücü, zayıflığı veya güçlülüğü düşünülmemeksizin, tüm dünya dilleri arasında ortak bir özelliktir. Ayrıca dili hayvan ve b varlıkların çıkardığı seslerden ayıran da bu anlatım gücüdür. Dilin anlatımda oynadığı rolden ötürü âlimler, geri kalmış dillerin yoksulluğunun, en çok anlamsal delalet/ifadelerinde olduğunu söylemişlerdir.⁸ Bunun yanı sıra kelime hazinesi zayıf olan bir dilin kendisi de zayıftır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 'anlatım gücü' gibi kimi durumlar tüm dünya dilleri arasında ortak özellik iken 'ikincil mânaları ifade etme' gibi kimi durumlar da sadece bazı dillere mahsustur.

Bu açıdan Arapçaya bakıldığında sahip olduğu karakteristik özellikler açısından dünya dilleri arasında müstesna bir yere sahip olduğunda kuşku duyulmamalıdır. Birçok araştırmacı, oryantalist ve başka yabancılar da buna tanıklık etmektedirler.⁹ Hatta müslümanlardan hoşnut olmayan batılı bilim adamlarından Ernest Renan, Arapçanın üstünlüğünü şu şekilde dile getirmektedir: Bu dil, kelimelerinin çokluğuyla, mânalarının inceliğiyle ve güzel dizaynıyla diğer dillere üstünlük sağlamıştır.¹⁰ Arapçanın üstünlüğü konusunda Matran Yûsuf Dâvûd el-Mavsili de şunu söyler: Bütün dünya dilleri arasında Mantık kurallarına en yakın dil Arapçadır. Zira ibareleri akıcı ve tabiidir.¹¹

A. Arapçanın Karakteristik Özellikleri

Dilleri birbirinden ayıran husus, doğuştan beraberinde taşıdıkları özelliklerdir. Bu özellikler farklı ve pek çok hususi durumdan meydana gelmektedir. Bir dilin taşıdığı özelliklerin çokluğu o dilin zenginliği ile orantılıdır. Dilleri birbirlerinden ayıran özelliklerin başında sözcüklerin telaffuz biçimi, kelimelerin yapısı, cümlelerin dizayn biçimi, dilin ifade biçimi ve gücü, üslup farklılığı ve çeşitliliği, kelime hazinesi, dilin edebî yapısı ve sahip olduğu edebî sanatlar gelir.

Arapçayı diğer dillerden ayıran elbette onun taşıdığı bu karakteristik özelliklerdir. Oryantalist Masinyon der ki: Arapça, bütün Samî dillerin

⁸ *age.*, 1/227.

⁹ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

¹⁰ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

¹¹ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

özelliklerini ve üstün meziyetlerini içinde barındırmıştır.¹² Bir makale çerçevesinde dil uzmanı olmayan birinden Arapçanın bütün özelliklerini detaylı bir şekilde irdelemek muhakkak beklenemez. Dolayısıyla biz, konumuza yardımcı olacağı umuduyla sadece genel bir biçimde Arapçanın dil özelliklerini şu şekilde serd etmeye çalışacağız.

a. İlmî Alt Yapısının Zengin ve Güçlü Oluşu

Dünya dillerine, linguistik bilimler ve bu bilimleri içeren literatür açısından bakıldığında Arapçanın en zengin ilmî alt yapıya sahip olduğunda asla kuşku duyulmamalıdır. Arap dilinin farklı yönlerini inceleyen zengin ve güçlü ilmî disiplinlerin varlığı belirgin bir şekilde dikkat çekmektedir. Bu ilmî disiplinlerin çok zengin bir literatürle ilim tarihinde tescil edilmiş olması yine Arapçaya mahsus bir olgudur. Başka dillerin de kendilerine göre bir linguistik literatüre sahip olması doğaldır. Ama Arap linguistik eserlerin sahip olduğu zenginlik, çeşitlilik, bilimsel kalite, ilmî derinlik ve ufuk açıcı yaklaşım ve açılım başka dilin linguistik bilimlerinde rastlanmayan bir özellik ve meziyettir.

Bu disiplinleri şöyle sıralayalım: Dil bilgisi için *Nahiv*, kelimelerin etimolojik yapısı için *Sarf*, dilin retorik yapısı için *Belâgat*, edebî sanatları için *Bedî*, mecâz ve istiara için *Beyân*, kelimelerin kuruluşu için *Vadî*, kelimelerin sözlük anlamları için *Lûgat* ve şiir sanatı, kafiye ve vezin türünü belirlemek için de *Kafiye*, *Karîzu* şiir ve *Aruz* ve konuşma biçimiyle ilgili *hitabet*. Bunların dışında da Fıkhu'l-luğa ve Usûlu'n-nahv/nahiv metodolojisi gibi bazı ilim dalları daha da vardır. Takdir edilmeli ki bir dilin ilmî alt yapısının zenginliği ve sağlamlığı dil açısından erişilmez bir üstünlüktür.

b. Arapçanın Zengin Bir Etimolojiye ve Morfolojiye (Sarf) Sahip Oluşu

Yakınımızda olan Batılı ve Doğulu diller açısından gördüğümüz kadarıyla “istikâk/türeme” ve çekim (sarf), dilin vazgeçemeyeceği dilsel olayların başında gelir. Herhangi bir dil istikâkta ve sığa çekiminde güçlü ve zengin olursa, ifade gücünde ve kelime hazinesinde de o nispette güçlü olur. Bu yönüyle Arapçaya baktığımızda çok farklı ve zengin bir istikâk ve çekim zenginliğine sahip olduğunu hemen fark ederiz. Örneğin “k t b” kök harfle-

¹² http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

rinden, fiillerin başlarına aldıkları nefiy ve nehiy edatları olan 'lem', 'lemma', 'la' ve emir gaib lamı gibi ek edatlar sayılmaksızın tam 146 sığa yani yeni kelime formu türemektedir. Baştaki ekler de sayıldığında bu sayı yaklaşık olarak 500'e ulaşmaktadır.¹³ Burada kaydedilmesi gereken dikkat çekici bir husus şudur: 'iştikāk' alanının Arapçada çok geniş olması. Örneğin "k l m" üç harfini alalım. Bu harflerin her üçünü hem başa hem ortaya hem sona yerleştirebiliriz. Her defasında farklı ve anlamlı bir kelime çıkar.¹⁴ Bu özellik diğer dünya dillerinde nadir görülebilen bir özelliktir. Sanırım 1949 yılında farklı dillerin terkiplerinden söz eden oryantalist Louis Massignon'un Arap diline yönelik şu değerlendirmesi Arap dilinin zenginliği konusunda bize önemli ipuçları vermektedir: "...Çünkü Arapçada var olan her bir sesin, bir niteliği, bir çıkışı, bir işareti, bir ifadesi, bir iç anlamı, bir parıltısı, bir yankısı ve bir vurgusu vardır."¹⁵

c. Cümle Yapısının Esnek Oluşu

Tüm dünya dilleri, kelime ve cümlelerini belli bir program, nizam ve sıralama biçimiyle kurmaktadır.¹⁶ Arapçanın da diğer diller gibi bu zaviyeden kendisine özgü bir yapısının olduğu izahtan varestedir. Arapça, bu yönden geniş bir hareket alanına sahiptir. Örneğin "Zeyd'in dün Amr'ı dövdüğü"nü ifade etme hususunda tam 8 cümle çeşidi oluşturulabilir.¹⁷ İngilizce gibi bu konuda daha zengin bazı diller istisna edilecek olursa cümle yapısı ve esnekliği noktasında Arapça, ayrıcalıklı bir yapıya sahip olduğunda kuşku yoktur. Özellikle edebî metinlerde bu durum daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta ve bu esnek cümle yapısı Arap dilinde diğer dillerden farklı bir zenginlikle kendini hissetmektedir.

Ayrıca Arapça bir cümlenin aşağıda arz edeceğimiz hususlar açısından da önemli bir esnekliğe sahip oluşu Arap dilini ayrıcalıklı kılan temel özelliklerden birisidir. İstifham gibi özellikli olan bazı türler müstesna edilirse geriye kalan cümle öğelerinin hemen tamamı cümle içerisinde takdim ve te'hîrle yer değişebilir ve zikir-hazf ve tarif-tenkir gibi farklı durumlara

¹³ bk. *el-Emsile*, çev. M. Sadi Çögenli ve Kenan Demirayak, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 1. bsk., Ankara 1997, s.30. Ayrıca bk. Çiçek M. Halil, *Serâü'l-Ma'na fî'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dârusselam, Mısır 1999, s. 31-32.

¹⁴ Larî Abdülgafûr, *Hâşiyetü Şerhi'l-Câmî*, İstanbul ts., s. 15; Çiçek, *Serâ*, s. 32.

¹⁵ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

¹⁶ Çiçek, *Serâ*, s. 32.

¹⁷ Çiçek, *Serâ*, s. 32-33.

maruz kalabilir. Tabiatıyla cümle öğelerinin bu değişikliklere uğraması rastgele değildir; belki Belâgat açısından her birisinin ayrı ayrı esprileri ve nükteleri bulunmaktadır.¹⁸

d. Arapça Kelimelerin/Dil Hazinesinin Zenginliği

Eşanlamlılık, dilsel bir olgudur. Arapçada “terâdüf” terimiyle ifade edilen bu terimin bir olgu olarak dilde olup olmaması öteden beri hem dilciler arasında hem de usûlcüler arasında tartışıl原因 bir konudur.¹⁹ Biz buna girmeyeceğiz. Ancak şunu söyleyebiliriz: Tek bir mânaya birden fazla kelimenin konulmuş olması; karşılıklı anlaşma vasıtalarının çoğalması demektir. Öyle ki konuşmacı kolaylıkla kelimeleri bulmakta ve bir kelimeyi hatırlamadığı zaman hemen eşanlamlısını bulabilmektedir. Veya bir kelimenin telaffuzunda bir sıkıntısı olanlar hemen müradifini bulabilmektedir. Vâsıl b. Atâ (v. 131/748) ‘r’ harfinin telaffuzunda sıkıntısı olduğundan ötürü bir gün yaptığı bir konuşmada ‘r’ harfinin olduğu hiçbir kelimeyi kullanmadan konuşmasını sürdürür.²⁰ Bu Arap dilinin zenginliğini ortaya koymaktadır. Arap dili, müteradif olarak algılanabilen kelimeler açısından olsun diğer kelime hazinesi açısından olsun çok zengin bir yapıya sahip olduğunda kuşku duyulmamalıdır. Muhammed Hamidullah Hoca (v. 2002) bu gerçeği şu şekilde dile getirir: Arap lisanının ne kadar zengin olduğu bilinmektedir. Aynı kelime için yüzlerce eş anlamlı kelime vardır. Yalnız aslan kelimesi için 4000 Arapça kelime olduğu söylenir. Deve, kap (çanak) ve diğer kelimeler için de öyle bir zenginlik vardır ki bu insanı hayrete düşürür.²¹ Bunun gibi senenin 24, ışığın 21, karanlığın 52, güneşin 29, bulutun 50, yağmurun 64, kuyunun 88, suyun 170,...şarap, erkek deve ve yılanın 100’er ve dişi devenin 255 ismi vardır.²² Bu zenginliğin özellikle Hatiblerin çok işine yaradığını ve Hatiblerin bu sayede tekrardan ve yanlış yapmaktan kurtulduğunu söylememiz yerinde olacaktır. Mesela Muâviye (r.a.) kullandığı “من لم يكن من بين عبد المطلب جواداً فهو دخيل، و من لم يكن من بني الزبير شجاعاً فهو لزيق، و من لم يكن من ولد المغيرة تياها فهو سنيد” cümlesinde “dahil” kelimesine karşılık olarak iki kelime

¹⁸ bk. Teftezânî, *Muhtasar*, s. 56-172.

¹⁹ bk. Râfî, *Târih*, 1/189-190.

²⁰ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

²¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş* (çev. İhsan Süreyya Sırma) Beyân Yay., 4. bsk., İstanbul 1992, s. 13; ayrıca bk. Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Cahilî, Dâru'l-Maârif*, 10. bsk., Kahire ts., s. 128.

²² Corci Zeydân, *Târihu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye, Dâru'l-Hilâl*, ts., 1/45.

• daha kullanır ve bu sayede tekrardan kurtulmuş olur.²³

e. İnce İfade Biçimi

Arapça, lafız ve terkipleriyle ince ifade edebilme imtiyazına sahip bir li-sandır.²⁴ Şöyle ki Arapçada her bir mânanın hususi bir lafzı vardır. Hem tekil mânalar hem de bu tekil mânalardan doğan ikincil mânalar için ayrı ayrı lafızlar konulmuştur. Örneğin gündüzün her bir saati için ayrı bir lafız konulmuştur: İlk saate *zerur*, sonra *büzûğ*, sonra *duhâ*, sonra *ğazâle*, sonra *hâcire*, sonra *zevâl*, sonra *asır*, sonra *asîl*, sonra *sabub*, sonra *hudur*, sonra *ğurub* denilir.²⁵ Bunun gibi bir mâna için birçok kelimenin konulduğu görülür; ancak o kelimelerden her birisi o mânanın farklı bir durumunu ifade eder. Mesela “kıl”ı ifade eden altı kelime vardır. Ne var ki bu kelimelerden her birisi kılın bittiği yer itibariyle farklı bir durumu dile getirir.²⁶ Diğer mânaları da buna kıyaslamak gerekir ki kimilerine göre dünyanın en gelişmiş eski ve yeni dillerinde bile bunun bir benzeri bulunamaz.²⁷ Dildeki terâdüf/çeşnamlılığı inkar edenler, bu gibi durumlardan ve mânalar arasında var olan nüans farklardan hareketle bu iddialarını ileri sürmektedirler. Arapçadaki ince ifadenin en tipik araç ve vasıtalarından birisi de, mezid fiillerdir. Aynı kökten gelen mezid fiillerin kök harfleri bir olmakla birlikte aldıkları zait harflere göre mânaları değişmektedir. Bu da Arapçaya mahsus bir durumdur.²⁸

f. Arap Dilinin İcâzlı ve İcâzlı Yapısı

Her dilin edebî açıdan farklı seviyelere sahip olduğu kesindir. Dillerde var olan kimi ifade biçimleri uzun kimileri de kısadır. Keza kimi cümleler neredeyse icâzlı olacak düzeyde edebî ve güzeldir. Kimi cümleler de son derece seviyesiz ve düşüktür. Bu genel yaklaşım zaviyesinden Arapçaya bakıldığında Arapçanın çok üstün ve farklı bir profil çizdiğini söylememiz gerekir. Bunun için Arap dili Belâgatıyla meşgul olanların Belâgatle ilgili çalışmaları-

²³ http://kuwait25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

²⁴ Corcî, *Târih*, 1/44.

²⁵ Corcî, *Târih*, 1/44.

²⁶ Corcî, *Târih*, 1/44.

²⁷ Corcî, *Târih*, 1/44.

²⁸ Corcî, *Târih*, 1/44.

nın başlangıcında dikkat çektikleri ilk husus şudur: Arap dili retorik açıdan iki kısma ayrılır:

- a. En üst taraf ki bu i'câz sınırı ve i'câza yakın tarafı oluşturur,
- b. En düşük taraf ki kelâm o seviyeden düştü mü hayvanların bağırıcıları seviyesine iner.²⁹

Bu şu demektir: İ'câz, Arap dilinin belirgin bir özelliğidir. Zaten bu üstün özelliğinden ötürü mucize olan Kur'an onunla inmiştir.

Bu bağlamda kayda değer bir husus da şudur: İ'câzın en önemli nedenlerinden biri olan icâz (az öz ifade biçimi) da Arap dilinin önde gelen özelliklerinden biridir. Evet icâzın başka dillerde olması elbette olası bir durumdur³⁰ ve kimse de bunu yadsıyamaz. Ancak Arap dil icâzını özellikli kılan bazı hususlar vardır ki onları başka dilde görmek imkânsız gibi bir şeydir. Örneğin Arapçada kelâmın ifade gücüne güç katan ve mâna yönünden zengin oluşunu sağlayan kinaye, ta'rîz, teşbîh, temsil ve istiâre çok bol ve kolay bir şekilde kullanılmaktadır.³¹ Bunlar gibi hazf ve takdir de icâzi sağlayan nedenlerin başında gelir.

g. Bir Lafzın veya Söz Diziminin Birçok Mânayla Yorumlanabilir Olması

Arap dilinin bize göre en önemli özelliklerinden biri, onun kimi lafızlarının/ifadelerinin çok farklı mânalarla yorumlanabilir olmasıdır. Bu hususiyet Arapçada öteden beri görülmektedir. Ancak özellikle İslâm'dan sonra oluşan ve yaygınlaşan ilmi metinlerde, hadis ve Kur'an gibi üstün bir edebî seviyeye sahip olan ibarelerde bu olgu çok daha net, yaygın ve belirgin bir biçimde görülmektedir. Bununla sadece Corci Zeydân'ın kast ettiği şeyi kast etmiyoruz. Çünkü Corci, meseleyi birden fazla mânalara gelen müsterek-i lafzî bağlamında değerlendirmektedir.³² Zira verdiği 27 mânaya gelen 'hal', 35

²⁹ Hatib el-Kazvîni Muhammed b. Abdîrrahmân, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Belâğah, Şerhu Muhammed b. Abdîlmün'im el-Hafâcî*, Dâru'l-Cil, 3. bsk., Beyrut ts., 1/46-47; bk. et-Tayyibî Şerefuddin Hüseyin b. Muhammed, *et-Tibyân fî İlmi'l-Me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*, nşr. Hadî Atiyye Matar el-Hilâlî, Alemu'l-Kütüb, 1. bsk., Beyrut 1407-1987, s. 47; Teftezânî Mesud b. Ömer, *Muhtasaru'l-Me'ânî*, İslâmî kitaplar naşiri Midyat ts., s. 25.

³⁰ bk. Corci, *Târih*, 1/44.

³¹ bk. Corci, *Târih*, 1/44.

³² bk. Corci, *Târih*, 1/46.

³³ mânaya gelen 'ayn' ve 60 mânaya gelen 'acuz' kelimeleri³³ müşterek-i lafzî kapsamına giren kelimelerdir. Bizim bu bağlamda tasavvur ettiğimiz ve ilmi bir zemin üzerine oturtmaya çalıştığımız "çok anlamlı ifade" ise tamamen farklıdır. Zaten dikkatli bir şekilde bakıldığında ikisinin arasında esaslı farkların olduğu fazla zorlanmadan anlaşılmaktadır.

Arap dilinin yukarıya aldığımız özelliklerin dışında i'râb, ezdâd ve terâdüf gibi bazı özellikleri daha vardır.³⁴ Özellikle *Serâû'l-Mâna* adlı kitabımızda anlam zenginliği konusu açısından kayda değer değişik bazı özellikler kaydettik.³⁵ Ancak bir bildiri çerçevesinde bu kadarla yetinmek durumundayız.

B. Kur'an'da Anlam Zenginliği

Kur'an beşer kelâmının sahip olduğu özelliklere sahiptir. Ancak Kur'an'da, farklı olarak Allah kelâmı olduğunu ispatlayan ve mu'ciz olduğunu yani bütün insanlık evrenini aciz bıraktığını ortaya koyan başka özellikler de vardır. Kur'an'ın ayrıcalığı da bu hususiyetleriyle ortaya çıkmaktadır. Kur'an i'câzını ortaya çıkaran bu hususiyetlerden her birisine genel olarak Kur'an ilimleri literatüründe "i'câz vecih" denilmektedir. İ'câz vecihleri genel bir kavram olduğundan bu vecihlerin ne olduğu konusunda âlimler arasında bir takım farklı görüşlerin olduğu bilinen bir gerçektir.³⁶ Ancak i'câz vecihlerini araştıran ve i'câz konusundaki kaynakları karıştıranlar i'câz vecihlerinin dil ağırlıklı olduğunu hemen fark ederler. Zira i'câzın, aciz bırakılmak istenen topluluğun mahir olduğu bir alanda olması gerekir. Araplar da en çok dilde mahirdiler.³⁷ Buna göre de bu dil merkezli vecihlerin -i'câz kelimesinden de anlaşıldığı gibi- Kur'an nüzulünü müşahade eden ve özellikle Arap dilinin kullanımı, üslupları, edebî üstünlükleri ve diğer meziyetleri konusunda son derece bilgili ve feraset sahibi olan tüm Arapları ve daha sonra da

³³ Corcî, *Târih*, 1/46.

³⁴ bk. *ag.e.*, 1/43-47.

³⁵ bk. Çiçek *Serâ*, s. 27-36.

³⁶ bk. Süyûtî Celâlüddîn Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'an*, Mustafa el-Bâbî matbaası, 4. bsk., Mısır 1398/1978, 2/150-153; Himsî Naim, *Fikretü İ'câzî'l-Kur'an Münzû'l-Bi'seti'n-Nebeviyye Hatta asrine'l-Hâzır Me'a Nakdin ve Ta'likin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts. s.448-458; el-Ömerî Ahmed Cemal, *Mefhumu'l-İ'câz Hatte'l-Karnî's-Sâdis'l-Hicrî*, Dâru'l-Maârif, el-Kahire 1984, s. 50-210, 230-232.

³⁷ Ömerî, *Mefhumu'l-İ'câz*, s. 266.

kıyamete kadar gelecek olan tüm Arapları³⁸ aciz bırakmayı gerektirecek durumda olmaları gerekir. Zaten i'câzın şartı da budur.³⁹ Yoksa i'câz olmaz ve dolayısıyla Kur'an da mu'ciz olmaz.

Bu önemli husustan hareketle Kur'an i'câzının dil kaynaklı vecihlerine bakıldığında bunların çok yönlü olduklarını ve belki her geçen gün dil merkezli Kur'an i'câz vecihlerinin yenilerinin ortaya çıktığını ve çıkacağını veya eskide var olanın yeni teknik bir terimle karşımıza çıkarıldığını söyleyebiliriz. Mesela çağdaş Arap edibi Sâdık er-Râfî'nin Kur'an'ın müzikal yönüne ilişkin açılımı⁴⁰, Seyyid Kutub'un Kur'an anlatımıyla ilgili *et-tasvîrül-fennî* (teknik anlatım)⁴¹ tezi buna önemli iki tipik örnek oluşturmaktadır. Yine son dönemlerde Kur'an'ın, aralarında münâsebet bulunan bazı kelimeleri dengeli bir şekilde kullanımı yönünde yapılan tespitler de kayda değerdir. Örneğin İslâmî literatürde birbirlerinin karşıtı konumunda algılanan “dünya” ve “âhiret” kelimelerinin her birisinin 115'er defa, “şeytan” ve “melaike”nin 68'er defa, “hayat” ve “mevt”in türevleriyle birlikte 145'er defa, “salihat” ve “seyyiat” kelimelerinin türevleriyle birlikte 167'şer defa geçmeleri bize oldukça manidar gelmektedir.⁴²

Öteden beri söylenegeldiği gibi zaman geçtikçe Kur'an'ın farklı özellik ve güzellikleri ortaya çıkmaktadır. Kim bilir yarınki ilim nesilleri Kur'an hakkında neler keşfedeceklerdir. Bizim bu tebliğ çerçevesinde ele almakta olduğumuz “Kur'an'ın anlam zenginliği” konusu her ne kadar yeni bir konu değil ise de lakin ciddi tartışmalara neden olması nedeniyle ele almayı hak etmektedir. Konu etrafında cereyan eden tartışmalar iki noktada temerküz etmektedir. Kimileri onu inkar ederken kimileri de onu şiddetle savunmaktadır. Biz şimdi konuyu bu iki uç arasında yaşanan gel gitleri de nazari itibara alarak irdelemeye çalışacağız.

a. Kur'an'daki 'Anlam Zenginliği'nin Anlamı

Ele almakta olduğumuz konunun zihinde belirgin bir şekilde anlaşılabilmesi için “Kur'an'da anlam zenginliği” kavramının neliğini/mahiyetini

³⁸ Dil merkezli i'câz vecihlerinin sadece Araplara, mâna yönündeki i'câz vecihlerinin ise tüm insanlığa yönelik olduğu hususunda bk. Hîmsî, *Fikretü'l-İ'câz*, s. 409.

³⁹ bk. Ömerî, *Mefhumu'l-İ'câz*, s. 229.

⁴⁰ bk. *age.*, s. 332.

⁴¹ bk. *age.*, s. 343-360.

⁴² Çiçek M. Halil, *Kur'an Nasıl Bir Kitaptır*, Beyân Yay., İstanbul 2007, s. 158.

▪ açığa kavuşturmamız gerekir. Evvela şunu söylemek durumundayız: Kur'an'la ilgilenen müslüman âlimlerin büyük bir ekseriyeti Kur'an'ın bu üstün meziyetinin farkındadırlar ve yeri geldikçe de bunu bir şekilde dile getirmektedirler. Genelde selef âlimleri konuyu “az lafızla çok mâna ifade etme” şeklinde kaydediyorlardı.⁴³ Ama bu bağlamda kuşkusuz kullandıkları başka ifadeler de vardır.⁴⁴

Ancak Kur'an'ın anlam zenginliği tarih boyunca tefsir yazan binlerce âlimin ya kavli veya sükûtî icmainsine mahzar olmuş bir Kur'ânî olgudur. Bu konuda çağdaş birkaç kişinin dışında muhalefet eden hiçbir kimseye rastlamadık. Zaten kimilerine göre yüz binlere varan bu kadar muazzam bir tefsir birikimi –içinde büyük bir tekrar yekununun olduğunu kabul etmekle beraber- bunun pratik bir ispatı değil midir?

Kur'an'ın anlam zenginliğini iki şekilde anlamak gerekir: a- Kur'an lafızlarının aynı yerde veya birden fazla yerde birden fazla mânayla yorumlanabilmesi, b- Kur'an lafızlarının kısa ibarelerle sayıca çok, türce farklı ve konuca kapsayıcı mânaları içermesi. Bu kısmın en tipik örnekleri *cevâmiu'l-kelim* kapsamına giren tüm Kur'ânî ifadelerdir. *Cevâmi'u'l-kelim* konusu tarafımızdan müstakil bir çalışma halinde sürdürülmektedir.

“Kur'an'ın anlam zenginliği” Kur'ânî bir olgu olarak yine Kur'an'ın kendisinde var olan üç kaynaktan beslenmektedir: a. “Rahmet”, “huda”, “zikir” ve “ümme” kelimeleri gibi Kur'an'ın değişik bağlamlarında farklı anlamlara gelen ve *Vücûh-Nezâir* kapsamına giren sözcükler. Kanaatimizce bu kısım, Kur'an'ın anlam zenginliğine dolaylı bir şekilde destek verse bile bu kısım için “Kur'an kelimelerinin anlam zenginliği” gibi bir tabir kullanılsa daha isabetli olur. Çünkü bu kısımda kelimelerin anlam zenginliği belirgince dikkat çekmektedir. b. Kur'an'ın cami'/özlü ifadeleri. Hadiste *cevâmiu'l-kelim* olarak dikkat çekilen⁴⁵ bu kısım, Kur'an'ın anlamca zengin olmasını sağla-

⁴³ bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2/70, 73, 156; Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütüb-il-İlmiyye, 1. bsk., Beyrut 1412/1992, 1/30; Râgıb el-İsfahanî, Hüseyin b. Mufaddal, *Mukaddimetü Cami'i't-Tefsir, me'a Tefsiri'l-Fâtiha ve Metâli'i'l-Bakara*, nşr. Ahmed Hasan Ferhat, Dâru'd-Da' ve, el-Küveyt 1405/1984, s. 73.

⁴⁴ Örneğin Süyûtî Kur'an'ın anlam zenginliğini birçok ilimleri içermesi şeklinde dile getirmektedir. bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2/160; Bâkillânî, Ebû Bekir Muhammed, *İcâzü'l-Kur'ân*, Alemlü'l-Kütüb, 1. bsk., Beyrut 1408/1988, s. 53; Rummanî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsa, *en-Nüket fi İcâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Maârif, el-Kahire ts. s. 76, 80; el-Mâverîdî, 1/32; er-Râgıb, *Mukaddime* s. 72; Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, 2. ofset baskı, ts., 1/206.

⁴⁵ bk. Buhârî, Ta'bir/el-Mefâtihi bi'l-yed 22.

yan en geniş ve en kapsayıcı kısımdır. c. Aynı yerde değişik anlamlarla yorumlanabilen Kur'ânî ifadeler. Bizim bu çalışmada ele almak istediğimiz konu da budur. Kanaatimizce Kur'an'ın Belâgat yönündeki ihtişamını, sıra dışılığını ve mucizeliğini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri budur. Bu konu Kur'an ilimlerinde müstakıl bir bilgi dalı olmayı hak etmektedir. Ciddi bir tettebbü'le yeniden ele alınmalı, konunun temel ilmi dinamikleri, usûl ve kuralları titiz bir şekilde ortaya konmalıdır. Doğru olanla yanlış olanlar birbirinden ayıklanmalıdır. Mâverdi (v. 450/1058) tefsirinin mukaddimesinde konuya icmalî bir şekilde yaklaşmışsa da yeterli değildir. Ama araştırmacılar için bir yol haritasını genel bir şekilde verdiğini de düşünmüyör değiliz.⁴⁶

b. Kur'an'da Anlam Zenginliğinin İmkânı

Kur'an insanların konuştuğu, kullandığı ve ilgilendiği açık bir Arapça⁴⁷ ile indiği için kuşkusuz -kendi nasları arasında tersini ifade edecek bir nas olmadıkça- dilin kendisine uygun olan tüm pozitif imkânlarını yine kendi lehinde kullanacaktır. Ama şiir gibi Kur'an'ın kendisinin karşı çıktığı⁴⁸ bir dilsel durum varsa bu, insanlar arasında olumlu karşılansa ve itibar görse bile Kur'an'da kullanılması söz konusu olamaz. Bunun dışında özellikle Kur'an'ın retorik yönünü güçlendiren ve Belâgî yapısını kuvvetlendiren lisanî esprilerin, dilsel, edebî özellik ve güzelliklerin tamamının kullanılmasında sakıncanın olması şöyle dursun; aksine bu durumlar Kur'an Belâgatini güçlendirdikleri için bunların yerli yerinde kullanılmaları bir zaruret olarak karşımızda durur. Çünkü Kur'an'ın i'câzı; Kitap⁴⁹, Sünnet, icma ve kıyastan oluşan bütün İslâmî ispat delilleriyle sabittir. Hatta Reşid Rıza (v. 1935) i'câz konusundaki naklin mütevatir olduğunu söyler.⁵⁰ Öyleyse bu i'câz olumlu yönde etkileyecek, geliştirecek, güçlendirecek, içeriğine zenginlik, ciddiyet ve sahiçilik katacak her türlü dilsel ve bilimsel imkânları kullanmak gerekir. Bu yapılırken elbette abartıdan, efsanevî anlatımlardan, tutarsız ve dengesiz açılımlardan, ilmi zemini olmayan ve sahiç bulunmayan yaklaşım-

⁴⁶ bk. Mâverdi, 1/38-40.

⁴⁷ Nahl, 16/103, Şuarâ, 26/195; ayrıca Arapça nâzil olduğunu ifade eden âyetler için bk. Fussilet, 41/3, 44, Yûsuf, 12/2, Ra'd, 13/37, Tâhâ, 20/113, Zümer, 39/28, Şûrâ, 42/7, Zuhurf, 43/3, Ahkâf, 46/12.

⁴⁸ bk. Şuarâ, 26/224, Yâsîn, 36/69, Hâkka, 69/41.

⁴⁹ bk. Bakara, 2/23-24, Yûnus, 10/37-38, Hûd, 11/13-14, İsrâ, 17/88, Tûr, 52/33-34.

⁵⁰ bk. Reşid Rıza, 1/198.

- lardan uzak durulacaktır. Zira bu olumsuz olguların girdiği her ilmî yapının bilimsel yönü ve ilmî inandırıcılığı kayıp olmaktadır.

İşte bu bağlamda “Kur'an'ın anlam zenginliği”ni ve i'câzdaki rolünü iyi değerlendirmek gerekir. İ'câz konusunda Kur'an'ın diğer vecihlerinden vazgeç(e)mediğimiz gibi ilmî zemini sağlam olduktan sonra Kur'an'ın anlam zenginliği konusundan da vazgeç(e)meyiz. Çünkü bu olgunun Ku'an i'câzındaki yeri, başka bir şeyle doldurulamayacak derecede önemlidir.

İmkansal açıdan Kur'an'ın anlam zenginliğine bakıldığında bu hususu şu şekilde değerlendirmek durumundayız: Önce Arap dili imkânları açısından olayı değerlendirmemiz gerekir. Bu da iki şekilde düşünülebilir: *a.* Kur'an'ın dışındaki diğer orijinal Arap dili metinlerinde bu olayın olabilirliği, *b.* Pratik kullanım açısından Arap dilinin doğası buna elverişli midir? *c.* Arap dili otoriteleriyle diğer ilim adamlarının olaya tepkileri nelerdir? *d.* Kur'an'ın olaya tepkisi nedir? Yani Kur'an'ın kendi tabiatında yani hem mânalarında hem dilsel yapısında bunu reddedecek bir durum var mıdır? *e.* Mantkî düşüncenin tepkisi nedir? Yani sağlıklı bir muhakeme ve istikametli bir mantık açısından gerçekten bunu zayıf düşürecek tutarlı bir argüman var mıdır?

Kabul etmek gerekir ki bütün bu hususları zamansal imkânları sınırlı olan bir tebliğde detaylı bir şekilde dile getirmek ve sağlam delillere dayandırarak konuyu ele almak pek kolay görülmemektedir. Bu, mazeretin arkasına sığınma gibi görünse bile bizim açımızdan konuyu çok sınırlı tutma ve ancak işaret kabiliinde olan değinilerle yetinme zarureti gerçeğini değiştiriyor.

1. Orijinal Arap Dili Metinlerinde Anlam Zenginliğinin İmkânı

Bilindiği gibi İslâm'ın doğuşundan itibaren orijinal Arap dili, hem pozitif hem negatif yönden büyük bir etkileşim sürecine girdi. Pozitif etkileşimle İslâmın doğuşundan sonra Arap dilinin zaman boyu korunmasına yardımcı olacak ve onun özellik ve güzelliğini ortaya koyacak ilimlerin kurulmasını kast ediyoruz. Negatif etkileşim de, Arap olmayan kavimlerin müslüman olup müslüman Araplara karışmalarıyla Arap dilinin Muderî melekesi kayıp oldu. Yani daha evvel sokakta bile konuşulan fasih Arapça artık yok oldu. O fasih Arapça her geçen gün biraz daha erozyona uğruyor ve orijinalliginden biraz daha kaybediyordu. Fasih Arapça, artık dil aristokrasisinin lisanı yani seçkinlerin sadece seçkin yer ve makamlarda kullandığı bir dil oldu.

İşte bu orijinal fasih Arapçaya baktığımızda bir ifadenin birden fazla mânaya yorumlanabilirliğinin vaki olduğunu görmekteyiz. Dilden değil; dili konuşanların kültürel birikimlerinden, dünya meselelerine vukûfiyetlerinden ve düşünce ufuklarının darlığından dolayı bu tür birden fazla mânaya yorumlanabilen metinlerin az olduğunu peşinen kabul etmekteyiz.⁵¹ Bu tür metinlerin azlığını neden dili konuşanların yetersizliğine bağladık? Çünkü ileride de göreceğimiz gibi Arap diliyle ilmi eserler yazılıp ilmi dil geliştikten sonra bu anlam zenginliği olgusunun yaygınlaştığını görmekteyiz. Mesela Kadî tefsirinin ibareleri bunun en tipik örneklerinden birini teşkil etmektedir. Onun dışında yazılan ilmi eserlere de bakıldığında zaman zaman bu anlam zenginliği olgusuyla karşılaşıldığını söylememiz gerekir.⁵²

Ebü'l-Feth İbnü'l-Esîr (v. 637/1239) birden fazla anlama elverişlilik açısından iki kısımdan söz eder: 1. İkinci bir mânanın anlaşılmasına elverişli olmayan, 2. Başka anlamların anlaşılmasına elverişli olan. Bunu da iki kısma ayırır: a. Anlaşılabilen mânalar birbirlerinin zıddı, b. Anlaşılabilen mânalar birbirlerine zıt olmayan.⁵³ İbnü'l-Esîr iki zıt mânaya yorumlanabilen kısmın en ilginç olduğunu söyledikten⁵⁴ sonra nesirli olan Arap kelâmından 4, Kur'an'dan 2, hadislerden 5 ve şiirlerden de 8 örnek olmak üzere toplam 19 örnek verir.⁵⁵ Mesela Hâricî birisine söylenmiş “أبرأ عثمان ومن علي من أنا” cümlesinin iki mânaya ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bir müşrike yapmış olduğu “اللهم اقطع أثره” beddua cümlesinin üç mânaya muhtemel olduğunu söyler. Yani Allahım, onu sakat bırakmak suretiyle yeryüzündeki izini kaldır, yahut neslini yok etmek suretiyle onun izini kes veyahut hiçbir iz bırakamayacak derecede onu esersiz bırak.⁵⁶ İki zıt anlama gelebilen verdiği birçok örnek arasında şu beyitle yetinelim:⁵⁷

⁵¹ Bu iddiamıza yakın bir durumu İbnü'l-Esîr dile getirmektedir. bk. İbnü'l-Esîr Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed, *el-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995, 1/178.

⁵² bk. Câmî, Abdurrahman, *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-Ziyâiyye)*, Salah Bilici Yay., İstanbul 1976, s. 73; Beycûrî, İbrahim, *Hâşiyetü Şerhi İbnü'l-Kâsım ale'l-Gâye*, Eda Yay., İstanbul ts., 1/64.

⁵³ İbnü'l-Esîr, 1/50.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, 1/50.

⁵⁵ bk. İbnü'l-Esîr, 1/50- 56.

⁵⁶ bk. İbnü'l-Esîr, 1/54.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, 1/51.

”وأظلم أهل الظلم من بات حاسدا * لمن بات في نعمائه يتقلب“

Ayrıca “عليك بالحركة غير السكون” cümlesi birçok mâna veçhiyle anlamlandırılmıştır.⁵⁸ Yine bu bağlamda İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448) “من قرأ “بالآيتين من آخر سورة البقرة في ليلة كفتاه”⁵⁹ Sanırım anlam zenginliğinin orijinal Arap dilinde vaki olduğunu gösterme noktasında verdiğimiz bu bilgi ve örnekler kifâyet edecektir.

2. Uygulama Açısından Arap Dilinin Doğası Buna Elverişli midir?

Mustafa Sâdık er-Râfî'nin ifadesiyle mânaların konumunda ve lafızlarla onları yönetmede en iyi dil Arapçadır. Bu açıdan en zengin dil ve uygarlaşmaya en iyi ulaşan dil de Arapçadır. Öyle ki bu konuda hiçbir dil –ne olursa olsun– Arapçaya yaklaşılamamaktadır. Zira Araplar ruhî veya biyolojik hayatla ilişkisi olan mânalardan herhangi birini alırlar ve bunun farklı seviye ve kısımlarını ayrı ayrı lafızlarla anlatırlar. Örneğin psikolojik hayatın ilklerinden sayılan aşkın bütün derece ve çeşitleri için ayrı bir kelime kullanmışlar. Böylece aşkın değişik seviyeleri için tam 12 kelime mevcuttur.⁶⁰ Bu kelime zenginliğinin yanı sıra Arap dili ifade etme gücü noktasında da eşsiz bir yapıya sahiptir. Konumuz açısından önemli olan da budur.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ve atıfta bulunduğumuz örnekler zaten Arap dilinin doğasının çok anlamlılığa son derece müsait olduğunu gösterir. Çünkü dilin doğası bunu reddetseydi azla çok arasında fark olmaksızın dilin hiçbir birimi buna geçit vermezdi. Ayrıca dilin kendi tabiatında var olan bazı yapısal özellikler de birden fazla mânalarla yorumlanmaya müsait olduğunu gösterir. Arap dilinin sahip olduğu terâdüf/eş anlamlılık, zıt anlamlılık, iştirâk-i lafzî, cümlelerin esnek yapısı, bağlaç çeşitliliği,⁶¹ bu bağlaçların anlam

⁵⁸ bk. Miylânî, Muhammed b. Abdurrahim, *Şerhu'l-Muğnî*, Salah Bilici Yay., İstanbul ts., s. 33-34.

⁵⁹ bk. Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fezâilü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Hilâl, 1. bsk., Beyrut 1986, s. 118119.

⁶⁰ Râfî, *Târihu Âdâb*, 1/227-228.

⁶¹ Arap dilinde kullanılan bağlaçlar tam 20 türdür. Hurûf-i cerr, hurûf-i atıf, hurûf-i şart, hurûf-i kasem, hurûf-i sıla... (bk. İbn Hişâm Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Muğnî'l-Lebîb an Kütübî'l-E'arîb*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ts., I. cüz'ün tamamı. Sadece iki örnekle yetineceğim: Tarif edati olarak şöhret bulan elif lam, yedi mânaya gelmektedir. (bk. Süyûtî, *el-Bahcetü'l-Merdiyye fi Şerhi'l-Elfiyye*, s. 25; Teftezânî, *Muhtasar*, s. 68-71.) Yi-

zenginliği, cümledeki öğelerin cümle içinde geniş hareket edebilme imkânı,⁶² mecâzî anlam imkânı⁶³ ve cümlelerin ikincil mânaları tedai ettirebilirliği gibi dilsel özellikler Arabî bir ifadeye birden fazla mânâ ile yorumlanabilme imkânını sağlamaktadır. Arap dili edebiyatında iyi müktesebat sahibi olanlar ve özellikle cümle içindeki atıf, haberiyet, haliyet, sıfatiyet, istisna ve aslî öğelerin pozisyonlarından kaynaklanan diğer dilsel durumların rollerini iyi algılayanlar bu hususlardan her birisinin Arabî ibarelerin birden fazla anlamla yorumlanabilme hususunda önemli bir etkiye sahip olduklarını bilirler.

Kabul etmek gerekir ki Arap dilinin anlam zenginliği özelliği hem Kur'an'la hem de ilmî ifade biçiminin ortaya çıkmasıyla daha belirgin, daha yaygın bir biçimde ve daha somut ibarelerle görülür oldu. İslâmî kütüphane-deki hemen hemen tüm kitaplarda bunun birden fazla örneklerini görmek mümkündür. Hassaten Kadî tefsiri gibi bazı özellikli eserlerde bu durum, daha belirgin bir şekilde görülmektedir.

3. Arap Dil Otoriteleriyle Diğer İlim Adamlarının Çok Anlamlılığa Karşı Tavrıları

Arabî bir ifadenin birden fazla mânâyla yorumlanabilir durumu, azımsanmayan dilsel bir olaydır. Bu durum, günlük iletişimi sağlayan günlük konuşmalarımızda ve kompleks bir delalet yapısına sahip farklı seviyelerde olan edebî metinlerde de görülmektedir.⁶⁴ Yine bu durum, hem lafız düzeyinde hem de terkip düzeyinde müşahede edilmektedir.⁶⁵ Ayrıca bu anlam zenginliği düşüncesi, hem Arap dilinde hem de genel dil bilimle ilgili Batı menşeli yeni teorilerde geniş bir alan kaplamıştır.⁶⁶ “Çokanlamlılık”, batılı literatürde ister kelime/müşterek-i lafzî düzeyinde olsun ister terkipler düzeyinde olsun, *Polysemy* terimiyle dile getirildiği bu alanda yapılmış çalış-

ne huruf-i mânâidan olan vav için İbn Hişâm tam 15 mânâ kaydetmektedir. bk. İbn Hişâm, *Muğnî*, 2/354-368.

⁶² bk. Teftezânî, *Muhtasar*, s. 56- 172.

⁶³ bk. Corci, *Târih*, 1/46.

⁶⁴ Selvâ Muhammed el-Avvâ, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru's-Şurûk, I. bsk., Beyrut 1419/1998, s. 49.

⁶⁵ *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁶ *a.g.e.*, s. 49.

malardan anlaşılmaktadır.⁶⁷

Çokanlamlılık hakkında Arap dil otoritelerinin ve diğer âlimlerin de net bir tavır sergilediklerini görmekteyiz. Bu tavır iki türlü görülmektedir: Pratik ve teorik. İbnü'l-Esîr (v. 637/1239) gibi kimi eski dil otoriteleri bunu teorik Arap dilinin bir hususiyeti şeklinde anlatmış ve yukarıda da ifade ettiğimiz gibi aynı zamanda orijinal Arabî birçok metinle de örneklendirmiştir.⁶⁸ Corci Zeydân gibi kimi yeni edebiyatçılar da konuya bigane kalmamış ve çok anlamlılığı Arap dilinin önemli bir olgusu/özelligi olarak görmüştür.⁶⁹

Bütün bu veriler çok anlamlılığın dilin doğal bir özelliği olduğunu ve bunun bir zorlama veya sıra dışı yahut olağanüstü veyahut bazılarının iddia ettiği gibi Kur'an'ı aşırı bir biçimde kutsamaktan ileri gelen uydurma bir olgu olmadığını göstermektedir.

4. Kur'an'ın Çokanlamlılığa Karşı Tavrı

Kur'an dili konusu, başka herhangi bir dil ve söylemden farklı olarak, çok boyutlu, alabildiğine geniş, kapsamlı ve çeşitli içerim ve uzantıları olan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Kur'an'ın Arapça gibi belli bir dille inmiş olması ve bu dilin ifade imkânlarını kullanmış olması göz önüne getirildiğinde⁷⁰ elbette Kur'an'ın nâzil olduğu dilin ifade sınırları içinde kalmasının zorunlu olduğu anlaşılabacaktır. Buna rağmen Kur'an, kendi tabiatı itibarıyla yani hem mânalarıyla hem dilsel yapısıyla çok anlamlılığa elverişli muazzam bir imkâna sahiptir. Kur'an'da bunu reddedecek bir durumun olup olmadığını anlayabilmek için önce şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır:

- Kur'an her şeyden önce Arap diliyle indiği ve dilsel yapısıyla insanlık evrenini aciz bıraktığı için -yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- Arap dilinin sahip olduğu tüm üstün meziyetleri ihtiva etmektedir. Arap dilinde varlığı kabul edilen tüm iştikâk, tasrif, lafız, mâna, delalet, nazım, sanat/estetik ve kompozisyon yönünden gerekli olan her güzelliğin Kur'an'da var olması i'câzın bir zaruretidir. Aksi takdirde Arap kelâmında var olan yaygın bir güzellik, Kur'an'da bulunmazsa

⁶⁷ bk. *ag.e.*, s. 50-51.

⁶⁸ bk. İbnü'l-Esîr, *el-Mesel*, 1/50-56.

⁶⁹ bk. Corci, *Tarih*, 1/46.

⁷⁰ Koç Turan, "Kur'an Dili Açısından Söz Anlam İlişkisi", *Kur'an ve Dil – Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu* (2001), Erzurum, s. 20.

Kur'an için bir eksiklik teşkil eder.

- b. Kur'an lafzî dizayn açısından şiirle nesir arasında bir konumdadır. Şiir olmadığı için şiirde var olagelen bazı zorlamalar ve şiirin veznini tutturmak için başvurulmuş kuraldışılıklar Kur'an'da yoktur. Bu nedenle o, Belâgatten ayrılmamak kaydıyla cümle terkiibini çok çeşitli biçimlerde getirme, ifade gücü açısından değişik seviyelerde cümle kurma şansına ve delalet alanını genişletme imkânına sahiptir; bunu engelleyici bir durum söz konusu değildir.
- c. Kur'an'ın kendi lafzî terkiibinde ve dilsel tabiatında çok anlamlılığı engelleyecek veya kısıtlayacak hiçbir durum söz konusu değildir. Engelleyici ve kısıtlayıcı bir durumu olmadığı gibi çok anlamlılığı taşıması halinde indigi dilin kurallarına ve tabiatına aykırı bir durum da söz konusu değildir. Kaldı ki Ebû Naim'in İbn Abbâs'tan rivâyet ettiği "Kur'an zeluldur (boyun eğendir)⁷¹; çok vecihlidir. Onu en güzel/en uygun mânayla yorumlayın"⁷² hadisi bu çok anlamlılığı çok somut bir şekilde ortaya koyar.
- d. Kur'an'ın konu ve içerik yönünden dünyanın en zengin kitaplarından biri olmasında kuşku yoktur. Konu ve içerik zenginliği, beraberinde üçüncü bir zenginlik daha getirir; o da siyak/bağlam zenginliği. Bu üç zenginlik türü Kur'an'a bir yerde geçen bir ifadesinin birden fazla mânayla yorumlanma imkânını sunmaktadır. Çünkü çok anlamlılık olgusu dilsel bir olgu ve aynı zamanda içinde bulunduğu kelâmın de üstünlüğünü gösteren farklı bir olgu olduğuna göre Kur'an'da var olmasında hiçbir anormal veya sıra dışı bir şey yoktur. Bir çalışmanın sınırlarına sığmayacak kadar çok örnekler vardır. Biz şimdilik Mürselat sûresinin başında geçen kasemler örneği ile yetineceğiz: Kâdi (v. 685/1286), Melâike, Kur'an âyetleri, rûzgarlar ve insan nefisleri olmak üzere 4 mâna ile yorumlarken⁷³ Âlûsî (v. 1270/1854) 9 mâna ile yorumlamaktadır.⁷⁴ Sadece örnek olarak bu misali verdik. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi Kur'an'da zorlamaya kaçmadan ve lafız ile

⁷¹ Zelulden neyin kast edildiği iki şekilde yorumlanmıştır: yani okuyucusuna itaat edendir; öyle ki tüm diller onu telaffuz edebilir veya mânalarını izah edendir; yani müçtehitler onu (farklı şekillerde) anlamakta zorlanmıyorlar. (bk. Süyûtî, 2/395; Mâverdi, *en-Nûket ve'l-Uyûn*, 1/35.) İşte zelul için getirilen bu son anlam da bizim Kur'an'ın anlam zenginliği tezimizi doğrulamaktadır.

⁷² Süyûtî, *el-İtkân*, 2/395; Mâverdi, 1/35.

⁷³ Kâdi Nasiruddin Abdullah, *Tefsîru'l-Kâdi (Hâşiyetü's-Şihâb'ın kenarı)*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts. VIII. 295-296.

⁷⁴ bk. Âlûsî, Şihâbüddin Mahmud, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 4. bsk., Beyrut 1405/1985, 29, 169-172.

mānayı birbirlerine asla feda etmeden birçok şekilde yorumlanabilen yüzlerce örnek vardır.

Keza Naziat ve Saffat sûrelerinin başında geçen kasemlerin makamın/bağlamın el verdiği imkânlar muvacehesinde farklı değişik şekillerde yorumlanmasında ne sıkıntı olabilir ki?

5. Mantıkî Düşünce Açısından Çokanlamlılık

Peşinen şunu kabul etmek gerekir ki insanların düşünce zevkleri ve algılama dereceleri çok farklıdır. Tarih boyunca insanî düşüncenin bu kadar hareketli, farklı, renkli ve iniş çıkışlı olmasının en büyük sebebi de budur. Yine ilim dünyasında herhangi bir konuda bu kadar farklı görüşlerin olmasının nedeni de budur. Mesela Âmidî (v. 631/1233) farklı disiplinlere göre “akıl”ın ne olduğunu açıklamaya çalışırken “akıl” için yaklaşık 10 tarif getirmektedir.⁷⁵ Özellikle düşünce hürriyetinin olduğu ilmi ortamlarda bu fikir hareketliliği ve farklılığı çok verimli ve bereketli olmaktadır. İslâm’ın bu konudaki katkısı bilinen bir gerçektir. Zira o 300’ü aşkın âyetinde düşünceyi dolaylı dolaysız emretmektedir. İslâm’ın düşünceye olan bu yaklaşımından dolayı İslâmî ilimler tarihinde düşünce hareketliliği ve farklılığı tabiî döneminden itibaren tüm hızıyla bütün ilimlerde çok değişik seviyelerde cereyan etmiştir. Daha sonra ardı arkası kesilmeyecek ve belki de kıyamete kadar devam edecek bu düşünce farklılığı ve hareketliliği, geriye çok muazzam düşünsel, bilimsel, kültürel ve medeniyetsel bir birikim bırakmıştır. Ancak göz ardı edilmemesi gereken bir husus şudur: Bu düşünce farklılıklarının tamamı öyle sanıldığı gibi masum bir şekilde olmamış ve olmamaktadır. Kimileri belli yerlerden aldıkları talimat çerçevesinde fikir yürütürken kimileri de doğruyu bulmak veya ilme yeni bir katkıda bulunmak için değil; ideolojik maksatlarla veya hasmâne dürtülerle farklı fikirler yürütmektedir.

Son dönemlerde fikir dünyamızda Kur'an'ın değişik yönleriyle ilgili birçok nevzuhur değişik fikirlerin ileri sürüldüğünü müşahade etmekteyiz. Aslında şayet fikirler imkânlar noktasında ve kendini serbestçe ifade edebilme hususunda aynı şartlara haiz ise farklı fikirlerin oluşu fikir hareketliliğini gösterdiği için sevindirici bir durum olsa gerek. Zira tesadüm-u Efkâr-dan barika-i hakikat tecelli eder. Ayrıca herhangi bir konuyla ilgili -aykırı da olsa- değişik fikirlerin olması o konuya düşünsel bir teveccühün var olduğu-

⁷⁵ Âmidî, Seyfüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, 1/66-68.

nu gösterir. Düşünsel teveccüh de son tahlilde güzel sonuçlar getirir. Bu durum Kur'an için de söz konusudur.

Kur'an'ın çok anlamlılığına karşı olumsuz tavır gösterenlerin bir kısmının bilimsel algıları ve düşünsel zevkleri onları böyle bir noktaya getirmişse ve bu konuda ileri sürülen bütün argümanlar da onları tatmin etmiyorsa zaten geriye bir şey kalmamış demektir.

Ancak dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, yaklaşık iki buçuk asırdan beri örtülü ve örtüsüz bir biçimde hem içerde hem de dışarıda Kur'an'a A'zamî'nin ifadesiyle hakaretler yağdırılmaktadır.⁷⁶ Kur'an'ın kalplerdeki kutsiyetini kaldırma veya sarsma, Kur'an'ı sıradanlaştırma ve i'câzına matufen sahip olduğu tüm olağan üstü meziyet ve üstünlüklerini sözüm ona ilmî gerekçelerle iptal etme adına yoğun bir çabanın sarf edildiği gözden kaçmamaktadır. Öyle ki kimi zamanlar çok açık bir şekilde göz göre göre gerçeği iptal etmeye kalkışılar; gülünç duruma düşerler.⁷⁷ Kabul etmek gerekir ki Kur'an aleyhinde sürdürülen çalışmalar stratejik bir biçimde Doğu ve Batı toplumlarına sunulmaktadır. Aleyhte sürdürülen bu programlar, ilmilik, tarafsız araştırma, gerçeğin peşinde olma ve objektivite gibi enstrümanlarla takdim edilmektedir.

Kur'an'ın çok anlamlılığı hususunda başlatılan girişimleri de bu bağlamda değerlendirmenin zarureti inaniyorum. Zira Kur'an'ın çok anlamlılığını yukarıda kaydettiğimiz dilsel ve Kur'ânî argüman ve gerekçeler ışığında değerlendirdiğimizde onu yadsıyacak, inkarına mucip olacak fazla bir şeyin bulunmadığı ortadadır. Zira bu gerekçeler çerçevesinde olaya bakıldığında ne dilin imkânları açısından, ne Kur'an'ın içeriği açısından, ne Kur'an'ın delalet imkân ve gücü açısından, ne Kur'an'ın evreninde oluşan ve gelişen zengin bağlamlar açısından ve ne de mantıkî ve saf bir rasyonel bakış açısından bunu reddedecek hiçbir şey bulunmamaktadır. Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında daha detaylı bir şekilde etüt edeceğimiz gibi müfessirlerin tamamı şu veya bu şekilde değişik münasebetle "çok anlamlılığı" teorik veya pratik bir biçimde ortaya koymaktadır. Acaba vicdan, iz'an ve irfan sahibi bir kimse, tarihin farklı dönemlerinde, farklı coğrafyalarda ve farklı kültürle yetişen ve çoğu birbirinden habersiz olan bu kadar zeki, âlim ve fazıl insanların aynı noktada yanlışlığına ihtimal verebilir mi? Külli aklın, bilgiye dayalı

⁷⁶ A'zamî, Muhammed Mustafa, *Vahiy Edilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli, İz Yay., İstanbul 2006, s. 31.

⁷⁷ bk. a.g.e., s. 32- 43.

olması gereken bir meselede bu kadar yoğun bir şekilde yanılması mümkün müdür?

c. Müfessirlerin Kur'an'ın Anlam Zenginliğine Bakışı

Müslümanlar Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunun bilincinde oldukları için inışinden itibaren Kur'an'a çok yönlü biçimde saygı göstermede kusur etmemeye gayret etmişlerdir. Bu saygının bir yansıması olarak Kur'an'ın tefsirinde çok titiz ve hassas davranmışlardır. Sahabe döneminden itibaren özellikle dinî duyarlılığı zirveye ulaşmış takva sahibi müslümanlar Kur'an'ın tefsirinde çok temkinli davranmışlar,⁷⁸ emin olmadıkları tefsirlere ve tefsir vecihlerine asla yanaşmamışlar.⁷⁹ Hiçbir zaman Kur'an'ı sıradan bir kelâmın mesabesinde görmemişler ve böyle bir muamele tarzıyla muamele etmemişlerdir. İbn Ömer'in Bakara sûresinin öğreniminde 8 yılını harcaması,⁸⁰ Kur'an tefsirindeki ciddiyetin ilk nesil müslümanlar nezdinde ne boyutlarda olduğunun açık bir ifadesidir. Hem rivâyet döneminde hem de dirâyet döneminin büyük bir kesiminde aynı hassasiyetin devam ettiğini görmektediriz.

İşte Kur'an'a karşı bu kadar saygılı ve ihtiyatlı davranan bu kadar kalabalık müfessir kitlesinin kesin bilgiye dayalı olması gereken ve Kur'an'ın büyük bir kısmını ilgilendiren bir meselede yanlış üzerinde ittifak etmeleri ve hepsinin yanlış bir şekilde Kur'an'ın kimi kelime ve cümlelerine birden fazla anlam vermeleri, aklın ve irfanın kabul edebileceği bir şey değildir.

Bir tebliğ çerçevesinde bütün müfessirlerin çok anlamlılık hakkında ne dediklerine yer vermemiz mümkün olmadığından biz sadece bir kısmının isimlerine yer vermekle yetineceğiz. Müfessirlerin piri olan İbn Abbâs'ın çok anlamlılıkla ilgili rivâyet ettiği hadisi daha evvel nakletmiştik.⁸¹ Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767) kitabının başında şöyle merfu' bir hadis rivâyet eder: "Kişi Kur'an'ın birçok veche/yorum biçimine sahip olduğunu bilmedikçe tam anlamıyla fakih olamaz."⁸² Süyûtî bu hadisi: "Bir tek lafzın sayılı anlamlarla yorumlanabilmesi" şeklinde açıklamıştır.⁸³ Ebû Kulâbe de Ebû'd-Derda'dan

⁷⁸ bk. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985, 1/34.

⁷⁹ bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/244-245.

⁸⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/389.

⁸¹ bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2/ 395.

⁸² *a.g.e.*, 2/299.

⁸³ *a.g.e.*, 2/299.

aynı hadisi rivâyet etmiştir.⁸⁴ İbn Sa'd'ın İkrime yoluyla İbn Abbâs'tan gelen rivâyetinde: Hz. Ali onu Haricilere gönderince şu tavsiyede bulunmuştur: "Onlara git, onlarla tartış, ancak Kur'an'ı (kullanarak) onlarla tartışma. Çünkü Kur'an çok vecihlidir."⁸⁵ Sanırım alıntıladığımız bu az sayıdaki rivâyet, ilk nesil müfessirlerin "çok anlamlılık" olgusu hakkındaki görüşleri hususunda okuyucuya ikna edici bir fikir verir.

Bu ilk nesil müfessirlerden sonra gelen müfessirlerin çok anlamlılık olgusu hakkında iki tavır sergilediklerini görmek mümkündür: a. Teorik tavır, b. Pratik tavır. Teorik tavrı müfessirlerin şu veya bu şekilde "Kur'an'ın çokanlamlılık" olgusunu dile getirmiş olmalarını kast ediyoruz. Şunu peşinen söylemek gerekirse az da olsa teorik olarak çokanlamlılık olgusuna değinenler vardır. Detaya girmeden Kur'an'ın çokanlamlılığına teorik olarak işaret eden müfessirlerden Râgıb el-İsfahânî (v. 502/1108) açık bir şekilde Kur'an'ın az lafızla çok mânaya delalet ettiğini söyler.⁸⁶ Râgıb'tan önce İmam Mâverdi (v. 450/1058) de bu olguya en geniş ve detaylı bir şekilde yer vermektedir.⁸⁷ Allâme İbn Âşûr (v. 1973) de bu Kur'ânî olguyu açık ve net bir şekilde şöyle kaydetmektedir: "Kur'an'ın mânaları bazen lafızlarını iki veya daha fazla mânâ vecihlerine hamletmekle çoğalır."⁸⁸ İbn Âşûr, sadece bu kadarla yetinmemekte, bunu kendisinin ileri sürdüğü bir tezmiş gibi zımnîen üçüncü mukaddimede⁸⁹ ve açık bir şekilde de dokuzuncu mukaddimede de etraflıca ele almakta ve farklı delillerle desteklemektedir.⁹⁰

Pratik olarak çokanlamlılığa yer veren müfessirlere gelince onlar sayılamayacak kadar çoktur. Tefsir yazan hemen hemen tüm müfessirler Aziz Kitabın âyetlerini tefsir ederlerken mutlaka şu veya bu şekilde çokanlamlılık olgusuna yer vermişler ve ilgili Kur'ânî âyet, cümle ve kelimeye birden fazla anlam vechini zikretmişlerdir. Sayı itibarıyla bu kadar kalabalık ve hacim itibarıyla de bu kadar kabarık tefsirlerin ortaya çıkması bu yüzdendir. Yoksa İbn Âşûr'un dediği gibi birkaç sayfalık bir tefsir yeterli olacaktı.⁹¹ Eğer biz

⁸⁴ a.g.e., 2/299.

⁸⁵ a.g.e., 2/300.

⁸⁶ bk. Râgıb, *Mukaddime*, s. 73.

⁸⁷ bk. Mâverdi, 1/38-40.

⁸⁸ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984, 1/94.

⁸⁹ bk. a.g.e., 1/32, 41-45.

⁹⁰ bk. a.g.e., 1/93-95, 96-100.

⁹¹ İbn Âşûr, 1/28.

örnek vermeye kalkışırsak iş çok uzayacaktır. Bu olgunun Kur'an'da ne kadar yaygın olduğunu anlamak için şunu belirtmeliyim ki İbn Cüzey (v. 741/1340) tefsirinde Bakara sûresinin ilk yüz âyetlik bölümünde birden fazla mânaya gelebilen 71 yer tespit ettik.⁹² Bu bağlamda “çok anlamlılık” olgusunu şu veya bu şekilde kullanan müfessirlerden bir kısmının isimlerini vermekle yetineceğiz: Taberî (v. 310/922), Sülemî (v. 412/1021), Sa'lebi (v. 427/1035), Mâverdi (v. 450/1058), Bagavî (510/1116), Zemahşerî (v. 538/1143), İbn Atiyye (v. 546/1151), Tabresî (v. 548/1153), İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200), Râzî (v. 606/1209), Kurtubî (v. 671/1272), Kazî (v. 685/1286), Nesefî (v. 710/1310), Nisâbü'rî (v. 728/1337), Ebû Hayyân (v. 754/1353), İbn Kesîr (v. 774/1372), Seâlebî (v. 875/1470), Süyûtî (v. 910/1505), Ebu's-Suûd (v. 982/1574), Âlûsî (v. 1270/1854), Kâsımî (v. 1914), İbn Âşûr (v. 1973) ve Tabâtabâî (v. 1981).

İsimlerini verdiğimiz bu müfessirlerin tamamı yazmış oldukları tefsirlerinde az veya çok mutlaka bir şekilde çok anlamlılığı kullanmışlardır. İşin dikkat çeken tarafı bu müfessirlerin homojen olmaması; rivâyet, dirâyet, işâret, Sünnî ve Şîî ekollerden olmasıdır.

d. Kur'an'ın Anlam Zenginliğinin Sebepleri

Kur'an'ın anlam zenginliğini sağlayan bazı faktörler vardır. Yukarıda bunların bir kısmına işaret edilmişti. Yine daha evvel geçen bu bilgilerden anlaşılacağı gibi bu sebeplerin bir kısmı Arap dilinin yapısından kaynaklanmaktadır. Bir kısmı da Kur'an'ın ayrıcalıklı yapısından, özellikli üsluplarından ve zengin bağlamından kaynaklanmaktadır. Bu sebepleri detaya inmeden topluca takdim edecek olursak tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an'da çok anlamlılığa neden olan ve ona zemin hazırlayan sebepler şunlardır: Huruf-u mukatta'a⁹³, vücûh ve nezâir,⁹⁴ müteşâbih,⁹⁵ kıraatler,⁹⁶ mecâz,⁹⁷

⁹² bk. İbn Cüzey Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li 'Ulûmî't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2. bsk., Beyrut 1393/1973, 1/38-55.

⁹³ bk. Çiçek Muhammed Halil, *Scrâ'u'l-Ma'nâ fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru's-Selâm 1. bsk., Kahire 1419/1999, s. 9-41.

⁹⁴ bk. Süyûtî *el-İtkân*, 1/299.

⁹⁵ bk. Çiçek, *Scrâ*, s. 42-47.

⁹⁶ bk. *age.*, s. 48-53.

⁹⁷ bk. *age.*, s. 54-58.

konu zenginliği,⁹⁸ edatlar,⁹⁹ cümlelerin terkibi,¹⁰⁰ kelimelerin yapısı,¹⁰¹ zamirler,¹⁰² ibham,¹⁰³ hazf,¹⁰⁴ istisna¹⁰⁵ ve müsterek-i lafzî.¹⁰⁶

Pratik olarak anlam zenginliği için düşünebildiğimiz sebepler bunlardır. Ancak müfessirlerin verdiği malumattan başka nedenlerin de çıkabileceği mümkündür. Çünkü haddizatında müfessirlerin ihtilafına sebep olan durumlar aynı zamanda anlam zenginliğine de neden olmaktadır.¹⁰⁷

Sonuç

Her dilin olduğu gibi Arap dilinin de kendisine özgü bazı özellikleri vardır. Yüksek ifade istidadı ve geniş delalet gücü yönünden Arapçanın diğer dillere nazaran daha avantajlı olduğu; hem Doğulu hem Batılı dil bilimcilerin dile getirdikleri bir gerçektir. Bundan olacak ki ilahî vahiy kendisine dil olarak Arapçayı seçmiştir. Arap dilinin ilmî alt yapısının zengin ve güçlü oluşu, Arapçanın zengin bir etimolojiye ve morfolojiye (sarf) sahip oluşu, cümle yapısının esnek oluşu, dil hazinesinin zenginliği, ince ifade biçimi ve gücü, icâzlı ve i'câzlı yapısı, terâdüf, iştirâk-i lafzî, mecâz, hazif ve takdim-te'hîr gibi dilsel bazı durumlar açısından zengin olması gibi ayrıcalıklı bazı dilsel özellikler ve imkânlar sayesinde Kur'an'ın anlam zenginliği ortaya çıkmıştır. Bu özellikler dilin tabiatında varoldukları için dil otoritelerinin kullandıkları orijinal metinlerde de “çokanlamlılık” olgusuna azîmsanmayacak derecede rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu olgu, kesinlikle Kur'an'a aşırı bir kutsiyetle bakmaktan kaynaklanan ve Kur'an sebebiyle nevzuhur bir dil bidatı olarak ortaya çıkan bir olgu değildir. Ne var ki Kur'an'ın inşinden sonra ilim tedvinine geçilerek ilmî eserlerin çoğalması ve ilmî dilin yaygınlaşması sonucunda ilmî metinlerde bu olguya daha sık ve daha yaygın bir şekilde rastlanır olmuştur.

⁹⁸ bk. *ag.e*, s. 59- 63.

⁹⁹ bk. *ag.e*, s. 64-69.

¹⁰⁰ bk. *ag.e*, s. 70- 75.

¹⁰¹ bk. *ag.e*, s. 76-80.

¹⁰² bk. *ag.e*, s. 80-85.

¹⁰³ bk. *ag.e*, s. 86- 94.

¹⁰⁴ bk. *ag.e*, s. 95-99.

¹⁰⁵ bk. *ag.e*, s. 100- 103.

¹⁰⁶ bk. *ag.e*, s. 104-106.

¹⁰⁷ bk. İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/9.

Kur'an'ın anlam zenginliğine hangi zaviyeden bakılırsa bakılsın ilmi ve mantıkî argümanlarla onu çürütecek veya uygunsuzluğunu ortaya koyacak tutarlı bir gerekçeye rastlanmayacaktır. Zira hem Kur'an'ın kendi tabiatı, hem müfessirlerin tavrı, hem dilin tabiatı, hem tutarlı Arap dil mantığı hem de Arap dil otoriteleri bu olguyu teorik ve pratik düzeylerde onaylamaktadır. Öyleyse dili orijinal kullananlardan nakle bağlı olan bu gibi bir olayın hem nakil açısından hem de diğer bilimsel açılardan engel bir durumu olmadıktan sonra ve buna zemin hazırlayan nedenler de Kur'an'da bol bir şekilde mevcut olduktan sonra bunu inkar etmenin veya yadırgamanın hiçbir nakli, akli ve ilmi bir dayanağı ve tutarlılığı yoktur. Kaldı ki bu olgu, Kitab-i Mubine anlam zenginliği açısından önemli bir avantaj sağladığından ötürü Kur'an i'câzının bir veçhi bile sayılmıştır.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerim

- Âlûsî, Şihâbüddin Mahmûd, *Râhu'l-Me'âni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 4. bsk., Beyrut 1405/1985.
- Âmidî, Seyfuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Ebkârul-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, nşr. Ahmed Ferid el-Mezidî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bsk., Beyrut 1424/2003.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fezâilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hilâl, 1. bsk., Beyrut 1986.
- A'zamî, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli, İz Yay., İstanbul 2006.
- Bâkillânî, Ebû Bekir Muhammed, *İ'câzû'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, 1. bsk., Beyrut 1408/1988.
- Beycurî, İbrahim, *Hâşiyetü Şerhi İbni'l-Kâsım ale'l-Gâye*, Eda Yay., İstanbul ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Hayavân*, el-Mektebetü's-Şâmile Kütüphanesi.
- Câmî, Abdurrahman, *Molla Cami (el-Fevâidü'z-Ziyâiyye)*, Salah Bilici Yay., İstanbul 1976.
- Corci Zeydân, *Târihu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabîyye*, Dâru'l-Hilâl, ts.
- Çiçek, M. Halil, *Kur'an Nasıl Bir Kitaptır*, Beyân Yay., İstanbul 2007.
- Çiçek, Muhammed Halil, *Serâü'l-Manâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârusselam, 1. bsk., el-Kahire 1419/1999.
- el-Emsile*, çev. M. Sadi Çöğenli ve Kenan Demirayak, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, 1. bsk., Ankara 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyân Yay., 4. bsk., İstanbul 1992.
- Hatîb el-Kazvîni, Muhammed b. Abdîrrahmân, *el-İdâh fî Ulûmi'l-Belâğa*, Şerh Muhammed b. Abdilmün'im el-Hafâcî, Dâru'l-Cil, 3. bsk., Beyrut ts.
- Himsî, Naim, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân münzû'l-Bi'seti'n-Nebeviyye hattâ Asrine'l-Hâzır me'a Nakdin ve Ta'likin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.

http://kuwair25.com/ab7ath/view.php?tales_id=610, 15.04. 2009.

İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984.

İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Kelbi, *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. bsk., Beyrut 1393/1973.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Muğni'l-Lebib an Kütübi'l-E'arib*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed, *el-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâir*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1995.

Kâdi Nasiruddin Abdullah, *Tefsîru'l-Kâdi (Hâşiyetü's-Şihâb'ın kenarı)*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts.

Koç, Turan, *Kur'an Dili Açısından Söz Anlam İlişkisi*, Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu (2001), Erzurum

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.

Larî, Abdülgafûr, *Hâşiyetü Şerhi'l-Câmi*, İstanbul ts.

Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali, *en-Nüket ve'-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrut 1412/1992.

- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdi*, Mektebetü'l-Mueyyed- Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrut 1412/1992.

Miylanî, Muhammed b. Abdurrahim, *Şerhu'l-Muğni*, Salah Bilici Yay., İstanbul ts.

Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, 2. ofset baskı, ts.

Ömerî, Ahmed Cemal, *Mefhûmu'l-İ'câz Hatte'l-Karni's-Sâdis'l-Hicri*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1984.

Râfî, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 4. bsk., Beyrut 1394/1974.

Râgıb el-İsfahanî, el-Hüseyn b. Muhammed, *Mukaddimetu Câmi't-Tefâsir Ma'a Tefsîri sûreti'l-Fâtîha ve Metâli'l-Bakara*, nşr. Ahmed Hasan Ferhat, Dâru'd-Da've, 1. bsk., el-Kuveyt 1405/1984.

Rummanî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'an*, Dâru'l-Maârif, Kahire ts.

Selvâ, Muhammed el-Avvâ, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru's-Şurûk, 1. bsk., Beyrut 1419/1998.

Süyûtî Celâlüddîn Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mustafa el-Babî matbaası, 4. bsk., Mısır 1398/1978.

Süyûtî, *el-Bahcetü'l-Merdiyye fi Şerhi'l-Elfiyye*.

Şevki Dayf, *el-Asru'l-Cahili*, Dâru'l-Maârif, 10. bsk., el-Kahire ts.

Tayyibî, Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed, *et-Tibyân fi İlmi'l-Me'ânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân*, nşr. Hadî Atiye Matar el-Hilâlî, Âlemu'l-Kütüb, 1. bsk., Beyrut 1407-1987.

Teftazanî, Mes'ûd b. Ömer, *Muhtasaru'l-Me'ânî*, İslâmî Kitaplar, Midyat ts.